

DOCUMENTA HISTORICA 71.
Az SZTE BTK Történelem Diákkör kiadványa

AZ 1945-ÖS SZOVJET ATOMKÉMKEDÉS DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN

A bevezető tanulmányt írta és a forrásokat sajtó alá rendezte:
CORA ZOLTÁN

JATEPress
Szeged 2005

A Documenta Historica eddig megjelent számai:

1992

1. Az 1887-es földközi-tengeri egyezmények. [Nyemcsok Attila] (*elfogyott*)
2. A tilstiti béke (1807. júl. 7.). [Szász Erzsébet] (*elfogyott*)
3. Talleyrand, Charles-Maurice: Értekezés annak előnyeiről, hogy a jelen körülmények között új gyarmatokat szerezzünk. [Szász Géza]
4. A schönbrunni béke (1809. okt. 14.). [Szász Erzsébet]
5. Edvard Beneš: Zúzzátok szét Ausztria–Magyarországot! (A cseh-szlovákok áldozatának történelmi bemutatása). [Gulyás László] (*elfogyott*; utánnomás: 23. sz.)
6. Korai angolszász törvények I. A kenti törvények. [Szántó Richárd] (*elfogyott*)
7. Az 1939–40-es finn–szovjet háború dokumentumai. [Engi Imre]
8. Dokumentumok az orosz–szovjet törekvésekről a Boszporusz és a Dardanellák megszerzésére (Konstantinápoly-egyezmény, 1915; német–orosz tárgyalások, 1940). [Boros Tamás]

1993

9. A Birodalom és Észtország. A szovjet–észti szerződések megszületésének dokumentumai (1939 szeptember). [Vandlik Krisztina]
10. Edward Balliol skóciai hadjárata. Részletek a Lanercostí krónikából és a bridlingtoni kanonok Gestájából. [Kiss Andrea]
11. Az 1943 decemberi Beneš–Sztálin–Molotov megbeszélések dokumentumai. [Gulyás László]
12. Békeszerződés Nagy-Britannia és az Egyesült Államok között (1783. szept. 3.). [Kökény Andrea]
13. Új bécsi tudósítások a kiváló Schwarzenberg grófnak a tatai, veszprémi és palotai erődök és más helyek elfoglalásáról, a szigeti erőd összeomlásáról és a Törökországban napról-napra erősödő hanyatlásról (1599). [Lévai Judit]
14. 1789 Franciaországa a panaszok tükrében. [Gyuricza Róbert]

1994

15. Az 1594-es birodalmi gyűlés határozatai a magyar háborút illetően. [Wölfinger Ildikó]
16. Volgai német dokumentumok (1918–1941). [Opauzki István]
17. Az 1916. évi arab felkelés kiáltványa. [Ferwagner P. Ákos, Lökös István]
18. A Bayeux-i faliszőnyeg. [Varga Vanda Éva] (*elfogyott*; utánnomás: 34. sz.)

1995

19. A Constantinus-i adománylevél (Donatio Constantini – VIII. sz.). [Piti Ferenc] (*elfogyott*)
20. A Hét Sziget Köztársaság és Kapodisztriasz. [Szász Erzsébet]
21. A lengyel emigráns kormány és a Szovjetunió kapcsolatfelvételének dokumentumai, 1941. [Csösz László]
22. Németország két megosztási terve (Morgenthau-terv, Frankfurti dokumentumok). [Mayer János]
23. Edvard Beneš: Zúzzátok szét Ausztria–Magyarországot! (A cseh-szlovákok áldozatának történelmi bemutatása). [Gulyás László] (az 5. sz. utánnomása).
24. Az 1849-es magyar–velencei szerződés. [Krámlí Mihály]
25. Az Anitta-felirat (i. e. 1600 körül). [Bolega Erika]

DOCUMENTA HISTORICA 71.
Az SZTE BTK Történelem Diákkör kiadványa

AZ 1945-ÖS SZOVJET ATOMKÉMKEDÉS DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN

A bevezető tanulmányt írta és a forrásokat sajtó alá rendezte:
CORA ZOLTÁN

JATEPress
Szeged 2005

A fordított szöveg forrása:
A Cold War International History Project (CWIHP)
vonatkozó dokumentumai

Szakmai lektor:
A. SAJTI ENIKŐ

Sorozatszerkesztő:
PÁNDI LAJOS

A kötet megjelenését támogatták:

SZTE BTK Hallgatói Önkormányzat
JATEPress

© SZTE BTK Történész Diákkör, 2005
© Cora Zoltán, 2005
HU-ISSN 1216-0954

TARTALOM

A hidegháború és a kémkedés	5
Dokumentumok	13
1. dokumentum	13
2. dokumentum	15
3. dokumentum	17
4. dokumentum	25
Ajánlott irodalom	27

A HIDEGHÁBORÚ ÉS A KÉMKEDEÉS

Európa társadalmi, gazdasági téren kialakított hegemóniája végig kísérte a második évezredet egészen a II. világháborúig. 1945 után drasztikus változások tanúi vagyunk, két új sarkpont polarizálta újra a világot: az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió. „Európa korszaka” elmúlt, amely vészesen egybecseng Alexis de Tocqueville 1835-ben elhangzott jóslatával, aki előre látta, hogy a glóbusz két felét két hatalom fogja uralni, az Egyesült Államok és Oroszország.¹ Kísérteties módon 1945 után a tocqueville-i jóslat a hidegháborúban öltött testet. A „korszakváltás” másik oldala egy addig elképzelhetetlen dimenziót nyitott meg az emberiségnek, az atomenergiát, és ahogy ezt már Vergilius jó kétezer évvel ezelőtt megénekelte, a fegyverkezés nyert itt is először teret.² Hogy a korszakváltás két oldalán hogyan kapcsolódott egybe, és milyen szerepe volt az atomkérdésnek a hidegháború generálásában, illetve milyen titkosszolgálati módszereket alkalmaztak ezzel összefüggésben, ez máig is kérdés és vita tárgya.³

A II. világháborút követően a náciellenes szövetségesek között az addig csak alig, vagy látenszen meghúzódó ellentétek egyre inkább felszínre kerültek, a két nagyhatalom érdekeinek ütközése érdekszférák kialakulásához és megszilárdulásához vezetett, mely egyre inkább világméreteket öltött.⁴ Az ellentétek alapvető gazdasági, társadalmi és politikai okain túl meghatározó volt az ideológiai eltökéltség és motiváció is. Az Egyesült Államok, történelmi hagyományainak megfelelően, a liberális demokrácia expanzionistájaként, egyfajta „megváltóként” próbálta saját rendszerét favorizálni, míg a Szovjetunió a leninizmus–sztálinizmus jegyében a kommunista világforradalom és szocializmus győzelméért nemcsak favorizálásra, hanem komoly lépésekre is el volt

¹ Alexis de Tocqueville: *Democracy in America*. (Szerk. J. P. Mayer). New York: Garden City, Doubleday, 1969, pp. 412–413. [Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*. Budapest: Európa, 1993.]

² „Arma virumque cano...” (Verg. *Aen.* I, 1)

³ Jelen dolgozat sem kíván egyértelmű választ adni, csupán egy lehetséges értelmezést ad a dokumentumok tükrében.

⁴ A hidegháború kezdeti eseménytörténetéhez, az „antagonisztikus kooperáció” felbomlásához l. Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai /1945–1989/*, Budapest, 1992, pp. 9–110; John Lewis Gaddis: *Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2001, pp. 15–162.

szánva. Mindezt fontos tudni, ugyanis az atombomba és felhasználhatóságának kérdéseit, valamint az ezzel kapcsolatban folytatott kémtevékenységet egyéb, hagyományos katonai–politikai szempont mellett nagyban befolyásolta a két nagyhatalom ideológiai és morális alapvetése.⁵

Ugyanakkor a gazdasági teljesítőképesség még inkább kihatott a hagyományos fegyverzet és az atomfegyverek előállításának minőségére és mennyiségére. Ezen a téren azonban alapvetően eltérések mutatkoztak a két „főszereplő” között. Az Egyesült Államok a világ egyértelmű gazdasági vezető hatalmává és erejévé vált, szinte korlátlan forrásokat biztosíthatott fejlesztéseihez.⁶ A már meglévő tengeri és légi fölényét felhasználva stratégiai potenciálját drasztikusan megnövelhette, ami a bomba bevetetősége szempontjából elsődleges fontosságú volt.⁷ Ezzel szemben a Szovjetunió gazdasága és infrastruktúrája súlyos károkat szenvedett. Az amerikai gazdasági támogatás megszűnte után vissza kellett térjenek az 1928 előtti tervgazdálkodáshoz, ami a nehézipar egyoldalú fejlesztését jelentette a mezőgazdaság és könnyűipar kárára, ezzel viszont szinte helyrehozhatatlan szerkezeti károkat okoztak a szovjet gazdaságnak. Mindazonáltal már a háború alatt elkülönítették a szovjet atombomba kifejlesztéséhez szükséges forrásokat az új stratégiai fegyverfejlesztési program keretén belül.⁸ A szovjet hadseregfejlesztésben azonban megmaradt a hagyományos fegyvernemek fejlesztésének tendenciája.⁹

A nukleáris energia és harctéri felhasználásának kutatása természetesen nem az alakuló hidegháborús világpolitika nyomán indult meg, gyökerei egészen a háború előtte nyúlnak vissza. Az Egyesült Államokban, bár a hadsereg professzionalitása a háború előtt nem érte el az európai szintet, F. D. Roosevelt felismerte a hitleri Németországban rejlő veszélyeket és 1941-ben az atom-

⁵ Ugyanakkor meg kell említeni, hogy a későbbi kísérleti atomrobbantásokkal kapcsolatban a Szovjetunió megkésett politikát folytatott. Bár a probléma felismerése viszonylag korán megtörtént, valamint a technikai feltételek is rendelkezésre álltak, mégis késett a robbantás. Ez az orosz történelmi tradícióból származó rendszerspecifikus megkésett reakciókifejtésének tulajdonítható, azaz egy-egy problémát a szükségesnél lassabban reagált le a szovjet politika.

⁶ Az Egyesült Államok háborút követő gazdasági helyzetéhez l. Paul Kennedy: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992, p. 337.

⁷ L. Kennedy, p. 338. A kezdetben informális amerikai befolyás egyre formálisabb és kuszább formát öltött a hidegháború révén érdekszférájába került országokban.

⁸ L. Kennedy, pp. 341–342.

⁹ Kezdetben a fokozott fegyverfejlesztés is az amerikai atommonopóliumának ellensúlyozására szolgált.

bomba kifejlesztése mellett döntött.¹⁰ Ezt támasztották alá a náci bombafejlesztésekről szóló híresztelések is. A Los Alamosban zajló kísérletek vezetője, Julius Robert Oppenheimer irányításával, Enrico Fermi hathatós közreműködésével 1942-re elkészült az első atomreaktor,¹¹ majd 1945 júliusában megalakták az első atombombát is.¹² A robbantás után nem sokkal két bizottság is összeült, hogy eldöntsék bevethető-e az új fegyver Japán ellen.¹³ A Henry Stimson hadügyminiszter és James F. Byrnes külügyminiszter vezette katonai bizottság a bomba alkalmazhatósága mellett döntött, míg a szociális bizottság, sok tudós részvételével, teljesen ellentétes álláspontra jutott.¹⁴ Mint oly sok-

¹⁰ A Manhattan-terv (lásd II. dokumentum, 9. jegyzet) megvalósítását több tényező is elősegítette az Egyesült Államokban. Az 1930-as évekre az egyetemek és kutatóintézetek színvonala elérte az európai elitegyetemek szintjét, sőt egyes esetekben meg is haladta azokat. Az amerikai állam szinte kiapadhatatlan pénzforrásai nem szabtak anyagi határokat a kutatóknak, mindemellett a kutatóintézetekben nyugodtan folyhatott a tudományos munka a viszonylagos stratégiai biztonság, azaz a háborús zónáktól való nagy távolság, és a demokratikus intézményrendszerek miatt. Nem elhanyagolható a kiváló zsidó származású német tudósok nácizmus előli emigrációja sem, hiszen többnyire az Egyesült Államokban folytatták tevékenységüket. L. Gaddis, pp. 166–168.

¹¹ Az első láncreakció 1942. december 2-án sikerült létrehozni, ezután nagyobb lendületet kapott a bombafejlesztés.

¹² A világ első kísérleti atomrobbantást 1945. július 16-án hajtották végre Alamogordóban (Új-Mexikó). Egy korabeli anekdota szerint az újságíróknak és tudósoknak felállított figyelőstandot túl közel helyezték el, és a robbanás lökéshulláma feldöntötte. A nézőknek a meglepetésen kívül más bajuk nem esett.

¹³ Az új fegyver egyedülálló volt az eddigi hadtörténelemben, óriási hatóerejével felmérhetetlen taktikai előnyhöz juttathatta birtokosát. Ez válaszút elé állította mind a Szovjetuniót (lásd később) mind pedig Európát. Az európai államok lehetősége a felzárkózás vagy a lemaradás volt. Anglia és Franciaország az atomfegyvert a nagyhatalmiság fenntartásának viszonylagosan olcsó eszközének tartotta, ami irreálisnak tűnhetett még a kortársak szemében is, tekintve a bomba előállításához és gyártásához szükséges tőkeerőt és szakembergárdát. A bombával a fegyverek fejlettségi és felhasználási célja között megbomlott az eddig fennálló egyensúly, ám a II. világháború során még a hagyományos paradigma dominált, így megérthetjük Truman döntésének racionális alapját. Ugyanakkor az Egyesült Államoknak más eszközei is lettek volna Japán térdre-kényszerítésére (tengeralttjáró-hadjárat, B-29-es stratégiai bombázók bevetése), mindazonáltal az atombomba a szovjeteknek küldött üzenet is volt egyben, hogy megérte előállítása és még használni is merik. L. Kennedy, p. 336, p. 349; Gaddis, p. 165.

¹⁴ A bizottsági munkában résztvevő Einstein szerint egy lakatlan szigeten felrobbantott bomba demonstrációs hatása is elegendő lenne a kapituláció kicsikarásához.

szor, a fegyverek szava most is erősebb volt, Hirosima és Nagaszaki városok a földdel váltak egyenlővé.¹⁵

Az amerikaiak stratégiai előnyüket azonban nem tudták teljesen megőrizni, mivel a szovjetek egyrészt saját kutatásokat is folytattak, másrészt aktív kémtevékenység révén próbálták kitölteni a „fehér foltokat”. Truman a potsdami konferencián közölte Sztálinnal a fegyver meglétét, és Churchill visszaemlékezései alapján Sztálinnak fogalma sem volt a bomba mibenlétéről, Zsukov marsall azonban már árnyaltabb képet tár elénk, szerinte Sztálin meg se rezdült a hírré, ám amikor visszatértek Moszkvába, azonnali intézkedéseket foganatosított.¹⁶ Sztálin intézkedése azonban nem jelentette az atomkutatások kezdetét,¹⁷ a Leningrádi Elméleti Fizikai Intézetben már több éve folyt a kutatás, most pedig még nagyobb lendületet kapott. A Politikai Bizottság irányító részlegébe a szovjet gazdaságpolitikai döntéshozatal bekapcsolta az atombombafejlesztést is. E koncepciózus fejlesztési program keretében három hivatalt hoztak létre:¹⁸ 1945. augusztus 7-én Lavrentyij Berija¹⁹ kapta meg a nukleáris program vezetését, aki ugyanakkor Állambiztonsági Népbiztos is volt. Amint látni fogjuk, nem véletlen, hogy a kémkedés és az atomkutatás politikai irányítása ilyen magas szinten összefonódott. Az atomkutatás tudományos vezetője, Igor V. Kurcsatov minden anyagi támogatást megkapott Sztálintól. Bár a szovjet kutatások szinkronban voltak az amerikai fejlesztésekkel, a szovjet politikai adminisztráció általam már jelzett rendszerspecifikus lassúsága miatt a bomba

¹⁵ Az első bombát 1945. augusztus 6-án, a másodikat augusztus 9-én dobták le. Az atombombát Hirosima emelte be véglegesen a hidegháború színterére, és evvel választóvonal is lett egyben, mivel ezután a szovjet–amerikai vetélkedés lett a meghatározó.

¹⁶ L. Winston Churchill: A második világháború. Vol. 2. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1989, pp. 646–654. Sztálin e kettős játékaival kiváló politikát folytatott, ami előrevetíti az 1950-ig tartó szovjet atomdiplomáciát is, azaz, hogy a nyugat előtt azt színelni, hogy a kérdés marginális fontosságú, a színpalok mögött viszont gőzerővel támogatni a kutatásokat.

¹⁷ A szovjetek 1941. augusztus 10-én kelt hírszerzési jelentés óta tudták, hogy az angolok és az amerikaiak bombakutatásokat végeznek.

¹⁸ A másik két hivatal vezetője Malenkov és Andrej Szaharov lett. Az előbbi a sugárhajtású repülő fejlesztését felügyelte, az utóbbi pedig a radartechnológia fejlesztését, később a termomonukleáris programot irányította.

¹⁹ A „régivonalas” Molotov nem volt elég felkészült és dinamikus az atomprogram irányításához, így a sokkal jobb szervezői készséggel és kiváló hírszerzési tapasztalattal rendelkező Berija lett az új vezető.

realizálása még váratott magára. Kurcsatov is elismerte, hogy ebben a politikai környezetben a kémkedés-hírszerzés információi döntő szerepet játszottak.²⁰

Az európai „mágneses tér” háborút követő depolarizációját „újrapolarizáló” két nagyhatalom, az Egyesült Államok és Szovjetunió akkor még látens hidegháborús katonai gazdasági versenyében²¹ tehát a szovjetek számára, akik az amerikaiakhoz viszonyítva sokkal gyengébb és gyéreb gazdasági, tudományos és pénzügyi infrastruktúrával rendelkeztek, az atomtitkok megszerzése létfontosságú volt, mivel az atomkérdés a formálódó hidegháború egyik legfontosabb tényezőjévé vált. A szovjetek ezt már akkor is sejtették, sőt tudták. Az atombomba felhasználhatósága azonban hatóerejének növekedésével együtt csökkent,²² és így paradox módon a világ legfélelmetesebb fegyvere a békét megeremtő elásott csatabárddá változott, de akárcsak a csatabárdot, ezt is elő lehetett ázni, ha a helyzet megkívánta. A kémkedés hathatóságát mi sem bizonyította jobban, mint hogy 1945–46-ban több tárgyalás is folyt az atomkérdés nemzetközi felügyeletéről, ez azonban az egyetlen akkori atommonopolista, az Egyesült Államok kezén hagyta volna a létező bombákat, és így a Szovjetunió számára elfogadhatatlan volt.²³ Ez is hozzájárult a szovjetek bombaprogramjának felfuttatásához, amelyhez azonban a kémkedés adatai és megfelelő

²⁰ L. David Holloway: *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1954*. New Haven: Yale University Press, 1994, p. 91; Kurcsatov megjegyzését maga Molotov is megerősíti: „Csekistáink kitűnő hírszerző tevékenységet folytattak, elloptak mindent, amire szükségünk volt.” Idézi: Gaddis, p. 180.

²¹ Az explicit konfrontációt az 1947. március 12-én elhangzott Truman beszédhez, az ún. Truman doktrínához szokták kötni, amely megfogalmazta a feltartóztatás politikáját (containment policy), a szovjetek további térhódításának egyértelmű korlátozását (igaz, hogy még csak korlátozottan, Görögországra és Törökországra vonatkozóan), amely egyben az addigi konfrontáció diplomáciai betetőzése és a szovjet cordon sanitaire (útközőzóna) hidegháborús tényként való elismerése volt. L. Fischer, pp. 118–120.

²² Egyes vélemények szerint ahhoz a racionális felismeréshez, hogy a hatóerő óriási mértékű megnövekedésével lecsökken felhasználhatóságuk, az atombomba nélkül is eljutottak volna az 1945 utáni stratégiák. L. Gaddis, p. 165.

²³ 1945 nyarán magának Truman elnöknek is az volt a véleménye, hogy az Egyesült Államok, Anglia és Kanada, vagyis a „gyártási titok őrzői” nem fogják felfedni titkukat, amíg valamiképpen nem tudják korlátozni az atomenergia alkalmazását. L. Gaddis, p. 171; 1945 szeptemberében azonban gyorsan elvetették ezt az elképzelést, és a nemzetközi ellenőrzést kezdték el hirdetni. 1946 tavaszán Acheson és Lillenthal (Atomenergia Bizottság elnöke) az ENSZ elé terjesztettek egy javaslatot, amelyet később Bernard Baruch módosított. A módosított tervezet azonban még így is az amerikai atommonopoliumot volt hivatva fenntartani.

számú uránlelőhely kellett.²⁴ A program fontosságát mi sem jelzi jobban, mint hogy Sztálin 1946. január 25-én személyesen fogadta Kurcsatovot és kifejtette neki, hogy az atombombát széles fronton, orosz szinten, gyorsan létre kell hozni.²⁵ Ugyanakkor hangsúlyozta Kurcsatovnak, hogy a kémkedés során szerzett adatokat ellenőrizni kell, mivel a hírszerzésnél a dezinformálás elfogadott *modus operandi* volt.²⁶

A szovjet katonai hírszerzés az Egyesült Államokban az 1930-as évektől datálható, működési körének egyik fő bázisa az Amerikai Kommunista Párt és a szovjetekkel szimpatizáló baloldali értelmiségiek voltak, akik, bár az amerikai társadalom demokratikus többségéhez viszonyítva elenyésző erőt képviseltek, a Szovjetunió kémkedése számára viszont felbecsülhetetlen kapcsolatokat jelentettek.²⁷ Az 1930-as években főleg a Cambridge Egyetem kutatóit és hallgatóit próbálta beszervezni az NKVD, a megszerzett információkat azonban – London és Washington közös uránbomba fejlesztésén dolgozik – Sztálin először hitetlenkedve fogadta, és csak egy 1942. áprilisában történt véletlen folytán fordult 180 fokot atompolitikája.²⁸ A szovjet kémkedés elsősorban a kutatókat, egyetemi alkalmazottakat célozta meg.²⁹ Érdekes módon az is elősegít

²⁴ A Szovjetunió csak két helyről remélhetett uránt. A távol-keleti uránlelőhelyek kiaknázása nagyon bizonytalan volt, Kínában, a térség politikailag meghatározó országában, még folyt a polgárháború, nem lehetett tudni, hogy az ország melyik későbbi tábor tagja lesz. Az egyetlen lehetséges alternatíva Európa maradt. A háborút követő szovjet katonai megszállás alatt az Érchegység német oldalán uránércre bukkantak, így az itteni bányák az NKVD közvetlen irányítása alá kerültek. A külső szemlélőben felmerülhetett a kérdés: Miért olyan fontos pár német bánya Lavrentyij Berijának? L. Sudoplatov, Pavel – Sudoplatov, Anatolij – Schlechter, Jerrold L. – Schlechter, Leona P.: *Special Tasks: The Memoirs of an Unwanted Witness – A Soviet Spymaster*. Boston: Little, Brown, 1994, pp. 198–199.

²⁵ A beszélgetés részleteihez I. Gaddis, p. 182.

²⁶ L. 4. dokumentum; Kurcsatovnak minden jelentést ki kellett értékelnie és a szovjetek számára értékes információkat fel kellett dolgoznia.

²⁷ A szovjet kémkedés kapcsán nem térek ki a Rosenberg-ügyre, mivel a téma meg lehetőségen jól ismert és feldolgozott.

²⁸ Georgij Florov szovjet fizikus, aki nyugati tudományos lapokat böngészett munkájához, észrevette, hogy hirtelen eltűntek belőle az atomfizikával kapcsolatos hírek. Ezt levelében közölte Sztálinnal, aki a tudományos jelentésekkel szemben egy szubjektív, ám annál meggyőzőbb beszámolóinak sokkal inkább hitt. 1942. júniusában az NKVD aktivitása exponenciálisan felszökött Angliában és az Egyesült Államokban. Paradox módon a Manhattan-terv eltitkolásával pont az ellenkezőjét érték el.

²⁹ A kutatók közül ilyen szempontból kiemelkedik Klaus Fuchs német tudós, aki eredetileg a brit programban vett részt, majd átköltözött Los Alamosba. Fuchs tevé-

tette a hírszerzést, hogy az amerikaiak a Manhattan-tervnél a fő ellenséget a német hírszerzésben látták, és alaptalanul lebecsülték a szovjet kémek teljesítményét.

A szovjet külpolitika nemhivatalos irányvonala a Komintern Végrehajtó Bizottságán keresztül fejtette ki tevékenységét, amely nagyban elősegítette és koordinálta a kémtevékenységet. Ezt a tendenciát Boris Merkulov állambiztonsági népbiztos Berija belügyi népbiztoshoz írt jelentése is jól tükrözi, amely Oppenheimert is a kooperálók közt említi.³⁰ A kémkedés révén a szovjeteknek sikerült szert tenniük a legfontosabb információkra, kémtevékenységüket tehát sokrétűnek, professzionálisnak, és több tényezősnak nevezhetjük. Sokrétű, mivel mind a civil szervezeteknél, mind pedig a kutatásban is folyt hírszerzés. Professzionális, hiszen az amerikai kémelhárítás nem tudta megakadályozni az információk Szovjetunióba áramlását. Végül pedig több tényező, mivel a kémkedést a szovjet külpolitika nemhivatalos irányvonala is segítette akciói során.³¹ Mindezek révén a szovjetek stratégiájukban élhettek a létfontosságú időzítés eszközével a különböző akciók megszervezése során. A folyamatos hírszerzés és a külpolitika titkos vagy rejtett vonalának tevékenysége mellett a hivatalos szovjet külpolitikának, és személy szerint Molotovnak egyfajta kvázi-magabiztos politikát kellett folytatnia a nyugatiakkal szemben, hogy a szovjetek gyengesége, illetve fenyegetett helyzete ne tűnjön fel.³² A szovjetek célja az atombomba kérdésének bagatellizálása volt, azonban csak addig, míg saját bombaárzenáljukat meg nem teremtették.

Az atomdiplomácia terén Sztálin sokkal hamarabb átlátta a kínálkozó kiskapukat, valószínűleg a washingtoni vezetők nagyobb erkölcsi elkötelezettsége és aggályai, valamint a megfélemlítés eszközeinek alkalmazása terén tapasztalatlanságuk miatt. Így kijelenthetjük, hogy a szovjet kémkedést nagyban elősegítette a szövetségesek közt fennálló „demokratikus bizalom” légköre.³³ Egy másik fontos tényező, hogy Truman határozatlan politikát folytatott az atom-

kenységéhez lásd Robert Chadwell Williams: Klaus Fuchs: Atom Spy. Cambridge: Harvard University Press, 1987, pp. 60–61.

³⁰ L. 1. dokumentum.

³¹ Lásd a Komintern ilyen irányú tevékenységét.

³² Az 1945. szeptemberi londoni külügyminiszteri értekezleten a kemény, sőt kellemetlen tárgyalási stílusáról ismert Molotov szokatlanul új, mondhatni invetív tárgyalási stílust alakított ki, ezzel is takargatva a Szovjetunió valós vagy vélt gyengeségét az atomkérdést illetően.

³³ A tudósok elhivatottsága a felfedezések nemzetközivé tételében szintén fontos táptalajt szolgáltatott a hírszerzésnek. Lásd Bohr elkötelezettségét az információ megsztás iránt (3. dokumentum).

bomba hadászati és diplomáciai felhasználásával kapcsolatban, ezzel is kedvezett a szovjet kémkedésnek és felkészülésnek.³⁴ Azt mondhatjuk, hogy az amerikai és szovjet politika régi viselkedésmintái az új korszak kezdetén is megvoltak, csak éppen az őket kiváltó körülmények hiányoztak már. Ennek megfelelően a következő háborúban megpróbálták alábecsülni az atombomba hatását, nem tulajdonítottak neki döntő stratégiai jelentőséget.³⁵ Ugyanakkor a szovjet kém szervezetek gőzerővel munkálkodtak, nemcsak az Egyesült Államok területén, hanem Európában is. Amint azt az itt közölt 2-es, 3-as, és 4-es számú dokumentumok is jól illusztrálják, a szovjetek atomkémkedését a céltudatosan előkészített információszerzés és elemzés jellemezte,³⁶ és ebben nagyon is kihasználták az amerikai atomprogramban résztvevők tudósi idealizmusát.³⁷

Az elmondottak és a dokumentumok alapján összegezve kijelenthetjük, hogy az 1945 után inkubátori szakaszában járó hidegháború során a szovjetek nagyon komolyan fel tudták mérni az Egyesült Államok atommonopóliumának stratégiai előnyét. A rájuk jellemző óvatos, ám annál hathatósabb politikával mindent megtertek, hogy az előrevetíthető konfrontációs időszakban megvalósulhasson az atomparitás és mérsékeljék stratégiai hátrányukat. Kezdeti nehézségeik feloldásában kulcsfontosságúak voltak a hírszerzés forrásaiból származó információk, amelyeknek megszerzését a szovjet külpolitika kettős játéka és a megfelelő szervek (hírszerzés, tudományos intézetek, Politikai Bizottság) hatékony összekapcsolása segítette elő, ugyanakkor tagadhatatlanul hozzájárult a demokrácia és a humanista tudósi attitűd is.

³⁴ Truman az 1945–46-os évet egy nemzetközi ellenőrző bizottság megszervezésével töltötte, ami az Egyesült Államok saját atomarzenálját is érintette volna. Bizonyos szempontból ez is a diplomáciai tétováság része volt, mindazonáltal a demokratikus rendszerek sajátja is egyben, hogy háború nélkül nem kezdenek fenyegető diplomáciai akciókba.

³⁵ L. Gaddis, pp. 193–194.

³⁶ A hírszerzői tevékenység során kiválóan koordinálták a Kurcsatov féle tudományos elemzői és a tulajdonképpeni kémtevékenységet. A Bohrnak feltett kérdéseket is maga Kurcsatov „készítette elő” a Leningrádi Tudományos Akadémián.

³⁷ Jelen esetben Niels Bohr dán fizikusról van szó.

DOKUMENTUMOK

I. Dokumentum

Boris Merkulov (SZSZSZK Állambiztonsági Hivatalának népbiztosa) levele¹ Lavrentyij Berijához (SZSZSZK belügyi népbiztosa), 1944. október 2.

1944. október 2. SZIGORÚAN TITKOS
1107/M SÜRGŐS
2. példány

AZ SZSZSZK BELÜGYI NÉPBIZTOSA
ÁLLAMBIZTONSÁGI HIVATAL FŐBIZTOSA

L. P. Berija elvtárs,

Az Ön 1944. szeptember 29-ei utasításának megfelelően, az SZSZSZK NKGB folytatja [az uránium kérdésének]² és külföldi kutatásának helyzetéről szóló részletesebb információk begyűjtésével kapcsolatos tevékenységét.

Az 1942-től 1943-ig terjedő időszakban fontos adatokat szereztünk a probléma kutatásának kezdeteiről az [Egyesült Államokban] külföldi ügynökhálózatunk segítségével, amelynek során felhasználtuk Zarubin³ és Kheifitz⁴ elvtársak kapcsolatait fontos feladataik végrehajtásában a Komintern Végrehajtó Bizottsága vonalán keresztül.

¹ A dokumentum forrása: Cold War International History Project Virtual Archive: http://wwics.si.edu/index.cfm/index.cfm?topic_id=1409&fuseaction=library.document&id=library.print_this&id=17221 Elérés: 2005.05.04. A dokumentum eredetileg Berija aktái között található a GARF-ban (Orosz Szövetségi Állami Levéltár).

² A szögletes zárójelben lévő rész az eredeti dokumentumban nincs benne, ezeket a részeket üresen hagyott aláhúzott részekkel gépelték. A hiányzó információkat később kézzel töltötték ki. Ez a biztonsági intézkedés egyrészt a lényeges információkat csak a bennfentes tiszteknek tette elérhetővé, másrészt bevett szovjet biztonsági gyakorlatról volt szó.

³ Vaszilij M. Zarubin: NKVD ügynök, new yorki lakosként aktív kapcsolatokat tartott fenn az Amerikai Kommunista Párt aktivistáival.

⁴ Grigorij Kheifitz: NKVD ügynök, koordinátorként szolgált az amerikai szovjet kémtevékenység és a Komintern Végrehajtó Bizottsága között.

1942-ben az Egyesült Államok [uránnal] kapcsolatos kutatásának egyik vezetője, Oppenheimer professzor [Browder elvtárs] apparátusának nemhivatalos (nglastnij)⁵ tagjaként informált minket a fejlesztési munka kezdetéről.

Kheifitz elvtárs [Browder elvtárs] által is jóváhagyott kérésére a professzor együttműködött velünk, hogy néhány megbízható informátorunk, köztük [Browder elvtárs] egyik rokona is, hozzáférhessen a kutatásokhoz.

Az [Egyesült Államokbeli] hírszerzési logisztika komplikációi és a [Komintern] feloszlata miatt, továbbá Zarubin és Kheifitz elvtársak a Mironov ügyet⁶ érintő magyarázatainak köszönhetően ajánlatos lenne az [Amerikai Kommunista Párt] vezetői, aktivistái és az [urán] kutatásában résztvevő tudósok és specialisták közötti kapcsolatot azonnal megszakítani.

Az NKGB a vezetőség egyetértését kéri. [Instancia].

AZ SZSZSZK ÁLLAMBIZTONSÁGI HIVATALÁNAK NÉPBIZTOSA

Az Állambiztonsági Hivatal Első Rangbeli Biztosa

MERKULOV aláírása

Berija kézzel írt bejegyzése: „Ellenjegyezve”. 1944. október 2.⁷

Másolatot kap:

No.1. Berija elvtárs

No.2. NKGB Titkárság

No.3. NKGB Hivatal

⁵ A dokumentum angol változatában a nglastnij kifejezés szerepel, ami magyarul nyeglasznüjnek olvassandó.

⁶ Vaszilij Dimitrovics Mironov alezredes, a washingtoni NKVD tiszt a szovjet kémtevékenységgel kapcsolatban névtelen levelet küldött J. Edgar Hoover FBI elnöknek, amelyben felfedte Zarubin és Kheifitz hírszerzői tevékenységét. Ezt az iratot az FBI Névtelen Levélként regisztrálta. Ugyanakkor, ahogy Sudoplatov 1994-es visszaemlékezéseiben is beszámolt róla, szintén Mironov volt az, aki egy névtelen levélben Sztálinnak beszámolt arról, hogy Kheifitz és Zarubin valószínűleg a japánoknak és a németeknek is kémkedtek. Pontosan ezért rendelték vissza őket Moszkvába.

⁷ Az első oldalon Lavrentij Berija „Megkaptam” bejegyzése látható Merkuloval 1944. október 3.-ára datált aláírásával.

II. Dokumentum⁸

Berija Sztálinhoz írt titkos jelentése

SPECIÁLIS AKTA
No. 1–1

Másolat:
1945. november 28.

Szigorúan titkos

[Kézírással a lap tetejére írva: „V. N. Merkulov elvtárs tudomására hozva (Állambiztonság Népbiztosságának elnöke (NKGB) és Berija állandó helyettese). L. Berija 8/XII (december 8.)

I. V. Sztálin elvtárs részére

Az atombomba megalkotásában⁹ jelentős szerepet játszó híres fizikus, Niels Bohr¹⁰ az Egyesült Államokból hazatért Dániába, és a koppenhágai Elméleti Fizikai Intézetben kezdett el dolgozni.

Niels Bohr két dologról is nevezetes, egyrészt haladó szellemiségű tudós, másrészt a tudományos eredmények nemzetközi szintű egyeztetésének és megosztásának rendíthetetlen támogatója. Ez utóbbi miatt gondoltunk arra,

⁸ A dokumentum forrása: Cold War International History Project Virtual Archive; http://wwics.si.edu/index.cfm?topic_id=1409&fuseaction=library.document&id=97 Elérés: 2005.05.04.; A dokumentum eredetileg Berija aktái között található a GARF-ban (Orosz Szövetségi Állami Levéltár). A három dokumentumból álló dokumentumkötetet eredetileg Pavel Szudoplatov (1907–1995) – a szovjet atomkémkedés vezetője 1945 és 1953 között – állította össze Sztálin számára.

⁹ A II. világháború legtitkosabb tudományos hadművelete a Manhattan Project fedőnevet viselte, melynek az atombomba kifejlesztése volt a célja. A projekt fő részvevői J. Robert Oppenheimer, Enrico Fermi, Szilárd Leó, és Niels Bohr voltak. A kutatások 1942-től sikeresen haladtak előre az Egyesült Államokban, az első atomfegyvert Alamogordóban (Új Mexikó) robbantották fel 1945. július 16-án. 1945. augusztusában a Manhattan Projectben kifejlesztett atombombával pusztították el Hirosimát és Nagaszakit.

¹⁰ Niels Bohr (1885–1962): dán fizikus, Koppenhágában élt és dolgozott. Jelentős kutatási területe volt a hidrogén színképelemzése. A II. világháború idején Dániából az Egyesült Államokba emigrált, és itt részt vett az atombombát előkészítő kutatásokban. 1945-ben tért vissza Koppenhágába, és alapító-igazgatója lett a koppenhágai Elméleti Fizikai Intézetnek. Pavel Sudoplatov volt KGB ügynök jelentése szerint Bohr atomtitkokat szivárogtatott ki a szovjeteknek, mely hozzásegítette őket az első szovjet atomreaktor megalkotásához.

hogy a szovjet tudományos intézményekből a németek által elszállított felszerelések utáni kutatás ürügyén egy csoport tisztviselőt küldünk Dániába, akiknek az lesz a feladatuk, hogy felvegyék a kapcsolatot Niels Bohrral, és információkat szerezzenek tőle az atombombáról.

Az elküldött elvtársak: Vaszilevszkij ezredes, Jakov Terletszkij, a matematikai fizika kandidátusa, és Arutyunov mérnök-tolmács; igazolták megfelelő fedőtevékenységüket, kapcsolatba léptek Bohrral, és két találkozót meg is szerveztek vele.

A találkozók november 14-én és november 16-án zajlottak, Terletszkij szovjet tudós Elméleti Fizikai Intézetben tett látogatásának látszatát keltve.

Terletszkij elvtárs kifejtette Bohrnak, hogy mivel épp átutazóban volt Koppenhágában, úgy érezte, meg kell látogatnia a híres tudóst, és hogy még mindig meleg szívvvel gondolnak vissza Bohr Moszkvai Egyetemen tartott előadásaira.

Beszélgéseik során több kérdést is feltett Bohrnak, melyeket Igor V. Kurcsatov¹¹ és más, az atomkérdéssel foglalkozó tudósok fogalmaztak meg előre Moszkvában.

Itt csatolom a kérdéseket, Bohr ezekre adott válaszait, továbbá Kurcsatov értékelését a kapott válaszokról.

/L. Berija/

[kézfírással: „Ellenjegyezte: Csernyikov]

Másolatot kap:

#1 – a címzett

#2 – az SZSZSZK NKDV Titkársága

#3 – „6”-os ügyosztály

Végrehajtó: Sudoplatov

Gépíró: Krilova

¹¹ Igor Vasziljevics Kurcsatov (1903–1960): szovjet fizikus. 1938-tól a Leningrádi Atomfizikai Intézet igazgatója, utóbb a Szovjet Tudományos Akadémia Atomenergiái Intézetének vezetője. Fontos szerepet töltött be az első orosz atombomba (1949) és termonukleáris bomba (1953) előállításában. 1949-ben a Legfelsőbb Tanács tagja lett, Moszkvában halt meg.

III. Dokumentum¹² Niels Bohr „kihallgatása”

1. Kérdés: Milyen gyakorlati alkalmazás segítségével nyerhető ki 235-ös tömegszámú urán nagy mennyiségben, és jelenleg melyik módszert tartják a legígéretesebbnek (diffúziós módszer, mágneses módszer, vagy valami más)?

Válasz: Minden ország tudósai ismerik a 235-ös tömegszámú urán kinyerésének elméleti alapjait. Még a háború előtt kidolgozták őket, és ma már senki előtt sem titok. A kérdés elméleti megközelítésben a háború alapvetően nem hozott újat. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy az atomreaktor¹³ [uránnal működő atommáglya; *kotiol*] és melléktermékeként keletkező plutónium technikai részleteit a háború alatt oldották meg, bár az elmélet már a háború előtt is rendelkezésre állt. Az elmélet a gyakorlati megvalósítás révén nyert alátámasztást.

A fő kérdés az U-235 izotópjának kiválasztása a természetes állapotban elegyként előforduló izotópok közül.¹⁴ Ha az atombomba előállításához elegendő az U-235, megépítésének nincs elméleti akadály. Az U-235 kiválasztásához a diffúziós módszer használatos, valamint a tömegspektográfia.¹⁵ Sem-

¹² A dokumentum forrása megegyezik a II. dokumentum forrásával.

¹³ Atomreaktor: szabályozott radioaktivitással folyamatosan hőenergiát termelő berendezés. Bizonyos atommagokból, ha neutronokkal bombázzák őket, további neutronok keletkeznek. Ha a neutronok sebessége nem túl nagy, ez a folyamat fenntartja önmagát. Szükség van üzemanyagra (235, 233, 239-es tömegszámú plutóniumra) és moderátorra, amely a neutronok sebességét és számát szabályozza. Ezen felül hőcserélő rendszerre, amely a keletkező hőt hasznosítja, általában egy hagyományos erőmű gőzturbinájában. A vízfóraló reaktor a hűtővíz gőzét használja a turbinák meghajtására. A nyomottvízes reaktorban a hűtőfolyadék nyomás alatt lévő víz, amely így magas hőmérsékletre fűthető párolgás nélkül, és amely a hőcserélővel átadott hőjével gőzt fejleszt. A gázhűtésű reaktorok szén-dioxidot vagy más gázt használnak hűtőközegként, és az szintén hőcserélőn keresztül fűti a turbinavizet. A gyors reaktornak nincs moderátora, és általában folyékony nátriumot használnak hűtőfolyadékként. A tenyészítőreaktor 239-es tömegszámú plutóniummal dúsított 238-as uránt és Pu 239-et termel. Ezt a reaktortípust használják az atomfegyverek anyagának előállítására.

¹⁴ Az uránnak több izotópja létezik. attól függően, hogy atommagja mennyi neutron tartalmaz. Pl. az U-235 tömegszáma 235, az U-238 tömegszáma 238, tehát itt már 3-mal több neutron található az atommagban.

¹⁵ A tömegspektográfia gyakorlatilag színképelemzést jelent. A módszer lényege, hogy adott anyagra monokrómas, azaz határozott hullámhosszú (λ) fényt bocsátanak. A visszaverődő fény hullámhossza megváltozik (ez gyakorlatilag fény- és színjelenségekként látható), és ebből következtetni lehet az anyag milyenségére. Izotópok esetén az izotópok összetételét, anyagát, arányait tudják ezzel a módszerrel meghatározni,

milyen új módszert nem alkalmaznak. Az amerikaiak hihetetlen méretű és számú berendezést építettek, melyeket a fizikusok már jól ismernek. Figyelmeztetnem kell Önt, hogy Egyesült Államokbeli tartózkodásom idején nem vettem részt a probléma mérnöki fejlesztőmunkájában, és ezért a berendezéseknek sem a felépítését, sem kiterjedését nem ismerem, sőt az alkatrészek méretéről sem tudok semmit mondani. Nem vettem részt megépítésükben, még csak nem is láttam közülük egyet sem. Otlétem alatt egy erőművet se látogattam meg, azonban minden a problémával kapcsolatos vitában részt vettem. Biztosíthatom Önt afelől, hogy az amerikaiak mind a diffúziós, mind pedig a tömegspektográfiai berendezéseket használják.

2. Kérdés: Hogyan lehet egy tömegspektográfban az ionnyaláb tértöltését kompenzálni?

Válasz: Ha a gázt teljesen kipumpáljuk a vákuumkamrából, akkor el kell, hogy gondolkozzunk, hogyan ellensúlyozzuk az ionsugár tértöltését. Ha azonban nem távolítjuk el az összes gázt, akkor szükségtelen a tértöltés kompenzálás miatt aggódjunk. Más szavakkal, az ionsugár tértöltésének kompenzálása akkor sikeres, ha marad egy kis gáz a vákuumkamrában.

3. Kérdés: Kivitelezhető-e az atommáglya működtetése, ha természetes állapotú izotópkeveréket és szokványos (értsd: könnyű) vizet használunk moderátorként?¹⁶

Válasz: A könnyűvíz moderátorként való hasznosításának kérdése felmerült, az elképzelést azonban nem valósították meg a gyakorlatban. Könnyűvízzel nem üzemeltetnek atomreaktorot. Meglátásom szerint nem célszerű könnyűvizet használni lassítóanyagként, mivel a természetes állapotban lévő hidrogén hajlamos a neutronok elnyelésére, s így nehéz hidrogénné válik (deutérium). Ez a megoldási mód nem terjedt el Amerikában. Eredetileg nehézvíz-moderátoros reaktorokat akartak építeni, csak hogy a nehézvíz előállítására óriási költségeket emészt fel. A háború idején rájöttek, hogy a grafit is jó lehet moderátornak. Elgondolásukat a gyakorlatban is kamatoztatták, és hatalmas méretekben alkalmazták is, ugyanakkor a grafitmoderátoros erőmű felépítése, szerkezete és méretei ismeretlenek számomra.

4. Kérdés: Milyen anyagot használnak az uránium blokk hűtésére?

ugyanis a különböző izotópok másként verik vissza a fényt, így színük is más lesz. Például meg lehet állapítani, hogy egy izotópkeverékben mennyi a Pu-235, vagy a Pu-238 aránya.

¹⁶ Moderátornak a reaktorban használt fékezőanyagot nevezzük, ami a neutronok számát, irányát és sebességét szabályozza, többnyire lassítja mozgásukat.

Válasz: Az uránium tömbök hűtésére normál vizet használnak. Az atomreaktor hűtése rendkívül bonyolult kérdés, mivel az urániummáglya hőjének alacsony szinten tartásához szinte folyók kellene. Itt jegyzem meg, hogy a hűtési folyamathoz használt víznek majdnem 100°C fokosnak kell lennie (de ne érje el a forráspontot).

5. Kérdés: Milyen a hasadási együttható (multiplication factor) hőváltozása, és mekkora a hasadási együttható hőmérsékleti együtthatója?

Válasz: Már az a pusztán tény is, hogy az atommáglya működik, bizonyítja, hogy a hasadási együttható nem nagyon függ a hőmérséklettől. Ha nem így lenne, akkor egy heves reakció következtében felrobbanna a reaktor. Nem tudom Önnek meghatározni számszerűleg a hőtől való függés nagyságát, de nyilvánvalóan elhanyagolható mértékű. Ez azonban nem jelenti, hogy figyelmen kívül hagyható tényező volna. A máglya zavartalan működéséhez az szükséges, hogy a beáramló víz mennyiségét folyamatosan szabályozzák. Normál esetben az uránmagokat hidegen tartják. Észben kell tartani, hogy, ha a máglya működési rendszere szétzilálódik, akkor könnyen használhatatlanná válhat. Itt jegyzem meg azt is, hogy az atomreaktor szabályozását egy hosszabb időszak teszi lehetővé (egy másodperc vagy egy kicsit több), mely a maghasadás és a lassított neutronok – melyek az összes kibocsátott neutronok 1%-t alkotják – kibocsátása közt telik el.

/Ezután Bohr a princetoni egyetem fizikusával, John A. Wheelerrel végzett közös kutatásai alapján részletesen is kifejtette ezt az elméletet Terletszkij professzornak./

6. Kérdés: Van-e más módszer a reaktor szabályozására?

Válasz: E célból neutronokat elnyelő regulátor-anyagokat kell a máglyába tölteni.

7. Kérdés: Milyen elnyelő anyagokat használnak?

Válasz: Szerintem a neutronokat elnyelő rudakat kadmiumból készítik.

8. Kérdés: Hány neutron szabadul fel az egyes maghasadásokkor U-235, U-238, Pu-239 és Pu-240 esetén?

Válasz: Több mint két neutron.

9. Kérdés: Tudna mondani pontos számadatokat?

Válasz: Nem tudok, de az mindenesetre nagyon fontos, hogy több mint két neutron szabadul fel. Ebből a tényből kiindulva majdnem biztos, hogy láncreakció fog bekövetkezni. A pontos számértékek nem számítanak, a döntő az, hogy több mint két neutron.

10. Kérdés: Egy adott szegmensnyi idő alatt hány spontán dezintegráció, azaz maghasadás, megy végbe a fent említett anyagok esetében (U-235, U-238, Pu-239 és Pu-240)?

Válasz: Mivel csak kevés spontán maghasadás történik, nem érdemes egzakt számításokat végezni. A spontán maghasadás lezajlási ideje megközelítőleg 7000 év. Pontosán nem emlékszem az adatokra, de Ön is beláthatja, hogy ilyen hosszú periódusú maghasadás nem valószínű, hogy döntően befolyásolná a folyamatot.

11. **Kérdés:** A nagy mennyiségű U-235 kinyeréséhez a diffúziós módszert vagy a tömegspektográfiát használják, esetleg mind a kettőt egyszerre?

Válasz: Az amerikaiak mindkét eljárást alkalmazni szokták, gyakran a kettő kombinációját is. Szerintem a két módszer együttes használata igen hatásos, mivel ha feltételezzük, hogy rendelkezünk 0,5%-os U-235-tel, és ha a diffúziós módszer eredményeként a kaszkádon¹⁷ átbocsátva ötszörösére emeljük az urán sűrűségét, ezután pedig spektográf kamrába helyezzük, akkor a folyamat gyorsaságát ötszörösére növelhetjük. Nem vagyok benne biztos, de szerintem az amerikaiak széles körben használják ezt a kombinált eljárást.

12. **Kérdés:** Mennyire stabil ez a többszintű konstrukció?

Válasz: Az a tény, hogy a többlépcsős diffúziós kaszkád már működik az Egyesült Államokban már önmagában is bizonyítja, hogy a folyamat végbe-mehet és végbe is megy. És nincs új a nap alatt. Amint azt Ön is bizonyára tudja, a híres német tudós, Gustav Hertz hélium és neon maghasadásos kísérletével már jóval a háború előtt bebizonyította, hogy a folyamat lehetséges.

13. **Kérdés:** Hogyan lehet tömegspektográfval magas produktivitást elérni; hagyományos spektográfból építsenek-e sokat, vagy inkább néhány nagyon erős spektográfot?

Válasz: Mindkettőt. Ön el sem tudja képzelni, hogy milyen sok óriási spektográfot építettek az amerikaiak. Nem ismerem pontosan számukat és méretüket, de biztos vagyok benne, hogy szinte hihetetlen dologgal állunk szemben. A képekből, amiket láttam, levonhatjuk a következtetést, hogy ezek hatalmas komplexumok lehetnek, bennük több ezer készülékkel és berendezéssel. Az is világos, hogy az amerikaiak számos ilyen eröművet építettek. Ennek megfelelően nyilván a nagy méretű spektográfokból is elég sokat működtethetnek.

14. **Kérdés:** Hogyan lehet az urániumból vagy módosulataiból (izotópok) magas iontöltetet kinyerni?

Válasz: Egy nagy méretű és igen erős tömegspektográf megépítésével.

¹⁷ Diffúziós kaszkád: az atomreaktor egyik alapelemét képező elektromos egyenirányító berendezésről van szó.

15. **Kérdés:** Az urán könnyű izotópjának hasadása során lassul-e a reaktor a salaktermelődés miatt?

Válasz: Bár valóban elő szokott fordulni, hogy az uránium könnyű izotópjának hasadása során az atommáglya szennyeződik egyfajta salakanyaggal, azonban amennyire tudomásom van róla, az amerikaiak nem szakítják meg a folyamatot a máglya megtisztítása miatt. Ezt akkor hajtják végre, amikor a felgyülemlett plutónium eltávolításakor kicserélik a rudakat.

16. **Kérdés:** Milyen gyakran távolítják el a plutóniumot, és hogyan állapítják meg, hogy mikor kell eltávolítani?

Válasz: Nem tudom biztosan, nem megerősített forrásból csak annyit hallottam, hogy hetente egyszer cserélik a rudakat.

17. **Kérdés:** Hasad-e a Pu-240 a lassú neutronok hatására? Bizonyították-e már kísérletileg a Pu-240 maghasadását?

Válasz: Mindenki előtt ismeretes, hogy a páros izotópok – U-234, U-238, Pu-240 – maghasadásához jelentősen több energia kell, mint a páratlan izotópokéhoz, és hogy a Pu-240 hasadása által felszabadított energiának meg kell egyeznie az U-239 hasadása során nyert energiámmennyiséggel /idézzük fel Pauli, osztrák fizikus alapelvét /. Ekkor Bohr könyvéből vett grafikonok illusztrálásával részletesebb magyarázatot adott arra tényre, hogy a Pu-240 használata nem túl ésszerű. / Eddig még senki sem bizonyította kísérleti úton, hogy lehetséges Pu-240 maghasadását előidézni.

18. **Kérdés:** Létezik-e nehézvízzel működő atomreaktor, vagy csak grafit-moderátoros uránmáglyák üzemelnek?

Válasz: Az Egyesült Államokban működő összes reaktor grafit-moderátorral van felszerelve. Ön nyilvánvalóan jól tudja, hogy a nehézvíz előállítása nagy mennyiségű elektromos energiát igényel. A háború előtt nehézvíz előállítása csak Norvégiában volt lehetséges.¹⁸ Mindannyian onnan vásároltak

¹⁸ Norvégiában az atomreaktorokhoz szükséges nehézvizet és nitrátot is gyártottak. A fő gyártelep Rjukanban volt, melyet 1943. februárjában szabotázsakció keretében felrobbantottak. Ez súlyos következményekkel járt a már régóta folyó német fejlesztésekre nézve. 1943. augusztusában Churchill és Roosevelttel Quebecben találkoztak, és elhatározták, hogy szabotálni fogják a német nukleáris programot. Közben a németek újjáépítették a rjukani gyárat, azonban 1943. novemberében egy sikeres szövetséges légitámadás során 150 amerikai B-29-es szinte letarolta Rjukant és vidékét. A nehézvizet előállító infrastruktúra lerombolása fontos lépés volt a németek atomterveinek meghiúsításában. A Harmadik Birodalom „csodafegyverének” koporsóját az Északi-tenger feneké őrzi, ugyanis 1944. januárjában a Norvégiából Németországba tartó, nehézvizet szállító hajót a norvég ellenállás sikeres akciója elsüllyesztette. Ezzel a németek „kiestek a játszából”. Ezek a tények is Bohr állítását támasztják alá.

nehézzvizet. Itt jegyzem meg, hogy a háború alatt a németek nagy erőfeszítéseket tettek, hogy nehézzvizet állítsanak elő, azonban nem sikerült az atomreaktor beindításához elegendő mennyiséget termelni. Az amerikaiak rájöttek, hogyan lehet a grafitos moderátorként használni, és jelentős sikerrel alkalmazták elméletüket. Ezért, már amennyire ismeretes előttem, elálltak az ipari termelésre használt nehézzvizű reaktorok építésétől. A kanadaiak másképp döntöttek, ők a nehézzvizű megoldást választották, erőműveiket azonban ugyanazon ok miatt nem tudták beindítani: képtelenek voltak megfelelő mennyiségű nehézzvíz előállítására. Hangsúlyoznom kell, hogy ezekre az információkra kollégáimmal folytatott nemhivatalos beszélgetéseim során tettem szert.

19. Kérdés: Milyen anyagból készült az atombomba?

Válasz: Nem tudom, hogy miből készült a Japánra dobott bomba. Véleményem szerint egy teoretikus sem fogja megválaszolni ezt a kérdést Önnek. Csak a katonaság adhat kielégítő választ. Ha engem kérdez, tudósként azt mondhatom, hogy nagy valószínűséggel U-235-t vagy Pu-235-t használtak.

20. Kérdés: Ismer-e bármilyen védelmi eljárást az atombomba ellen? Lehet-e egyáltalán valahogy védekezni ellene?

Válasz: Biztos vagyok benne, hogy ilyen támadás ellen nincs valóban hatásos védekezési mechanizmus. Gondoljon csak bele, hogyan is állíthatná le a repülőből kidobott bombában megkezdődött maghasadási folyamatot. Persze lehetséges, hogy elfogják a gépet, mielőtt elérné célpontját, ez azonban eléggé kétséges küldetés, mivel a repülők pontosan emiatt nagyon magasan szállnak, és a sugárhajtású gépek megalkotásával, Ön is beláthatja, e két felfedezés kombinációja megoldhatatlanná teszi az atombomba elleni küzdelmet. Fontolóra kellene venni, hogy ebben a tekintetben minden ország felett nemzetközi ellenőrzést gyakoroljunk, hiszen csak ez lehet az egyetlen védekezési mód a bomba ellen. Az emberiségnek meg kell értenie, hogy az atomenergia felfedezésével a nemzetek jobban egymásra lettek utalva, mint valaha. Csak a nemzetközi kooperáció, a tudományos felfedezések közkinccsé tétele, és a tudományos eredmények nemzeti érdekek fölé emelése mentheti meg a világot a háborútól, s az atombomba bevetésének szükségszerűségétől. Ez az egyetlen helyes védekezés. Fel kell hívjam arra a figyelmet, hogy az atomkérdéssel foglalkozó valahány tudós kivétel nélkül, beleértve az angolokat és az amerikaiakat is, fel van háborodva azon, hogy e nagyszerű felfedezések néhány politikai tulajdonába kerültek. A tudóstársadalom hitet tesz amellett, hogy ez az igen nagyszerű felfedezés az egész világ közös tulajdonára kell, hogy legyen, és az emberiség példátlan haladását kell szolgálnia. Ön bizonyára

értesült róla, hogy tiltakozása jeléül még a híres Oppenheimer¹⁹ is visszavonult, és befejezte ilyen irányú kutatásait és tevékenységét. Az újságíróknak adott egyik interjújában Pauli²⁰ vehemensen kijelentette, hogy neki atomfizikus létére semmi köze nincs – nem is akarja, hogy legyen – az atombombához.

Örömmel olvastam a helyi újság mai számában azt a beszámolót, melyben tudósítanak róla, hogy Clement Attlee brit miniszterelnök²¹ és Harry Truman, az Egyesült Államok elnöke,²² tárgyalásokba kezdett a Szovjetunióval egy az atombomba előállítását és felhasználását nemzetközileg ellenőrző bizottság felállításáról. Ugyanakkor meg kell, hogy mondjam, felettébb kételkedve olvasom az ilyen és ehhez hasonló híradásokat a helyi újságokban. Mindazonáltal a pusztá tény, hogy Attlee, Truman és Mackenzie²³ kanadai miniszterelnök ilyen irányú tárgyalásokat folytatnak, önmagában is módfelett figyelemreméltó. Majd elválik, hogy hova vezetnek a tárgyalások.²⁴ Szem előtt

¹⁹ Julius Robert Oppenheimer (1904–1967): amerikai atomfizikus, 1943 és 1945 között az atombombaprogram vezetője Los Alamosban, majd 1946-tól 1952-ig az USA Atomenergia Bizottságának elnöke. A termonukleáris fegyverek fejlesztésének ellen-táborába tartozott, ezért 1953-ban biztonsági okokból eltávolították a titkos nukleáris kutatásoktól. 1963-ban Enrico Fermi díjat kapott.

²⁰ Wolfgang Pauli (1900–1958): osztrák fizikus, 1923-tól 1928-ig a Münchener Egyetemen tanult, később Hamburgban tartott előadásokat, majd 1931-től a Zürichi Elméleti Fizikai Intézet munkatársa. 1940-ben az Egyesült Államokban telepedik le, és a Princeton Egyetemen folytatja kutatásait. Jelentős kutatási eredményeket ért el a kvantumteória terén.

²¹ Clement Attlee (1883–1967): brit államférfi, a London School of Economics-ban szerzett közgazdász diplomát. Winston Churchill kormányának tagja (1940–1945), majd 1945 és 1950 között Nagy-Britannia miniszterelnöke.

²² Harry Truman (1884–1972): F. D. Roosevelttel halála után az USA elnöke, majd 1945 és 1950 között újból elnök. Nevéhez fűződik a hidegháború kiindulópontjának tekintett ún. Truman doktrína (1947. március 12.), valamint a feltartóztatási politika (containment policy).

²³ William Lyon Mackenzie King (1874–1950): a Torontói Egyetemen folytatta tanulmányait, később a Harvardon politikatudományból doktorált. 1921-től Kanada miniszterelnöke és külügyminisztere lett, 1948-ban távozott hivatalából.

²⁴ 1945. november 15-én egy washingtoni csúcstalálkozón Truman, Attlee és Maurice King háromoldalú megegyezést írt alá, mely elismerte az atombomba elleni védekezés lehetetlenségét, az atomfegyverek és atomkutatás feletti nemzeti monopólium gyakorlásának képtelenségét, és felkérte az ENSZ-t, hogy hozzon létre egy a tudományos kutatási eredmények nemzetközi közzétételét megvalósító bizottságot. Ez a politika meghiúsította azokat az ENSZ tárgyalásokat, melyeket Baruch és Gromiko nemzetközi ellenőrzést érintő terveiről folytattak.

kell tartani, hogy az atomenergia, felfedezésénél fogva nem maradhat egy nemzet tulajdona, mivel bármely más ország, amely nem rendelkezik az atomtutókkal, nagyon gyorsan maga is kifejlesztheti. Hogy mi lesz ezután? Vagy győz az Ész, vagy egy pusztító háború következik, mely egyben az emberiség végét fogja jelenteni.

21. Kérdés: Igaz-e a superbomba fejlesztéséről szóló beszámoló?

Válasz: Szerintem a mára kifejlesztett atombomba pusztító ereje már önmagában is elég nagy ahhoz, hogy egész nemzeteket töröljön el a föld színéről. Mindazonáltal örülnék egy ilyen superbomba feltalálásának, mivel akkor az emberiség valószínűleg hamarabb megértené az együttműködés evidenciáját. Ha a tények oldaláról közelítünk, úgy hiszem, ezek a beszámolók alaptalanok. Mit jelent az egyáltalán, hogy superbomba? Vagy egy olyan bombáról van szó, melynek nagyobb a súlya az eddig kifejlesztett atombombáénál, vagy egy olyanról van szó, amely valamilyen új anyagból készült. Nos, az első feltevés lehetséges, de ésszerűtlen, mivel, és most még egyszer hangsúlyozom, az atombomba pusztító ereje már így is óriási, a második feltevés pedig szerintem valótlan.

22. Kérdés: Használják-e a robbanás hatására az urániumelegyben kialakuló túlnyomás jelenségét a bomba robbanása közben?

Válasz: Erre nincs szükség. A lényeg az, hogy a robbanás következtében az urán részecskék pont olyan gyorsan mozognak, mint a neutronok. Ha ez nem így lenne, a bombának csak a hangja lenne nagy, és amint a bomba fémteste darabjaira hullna, a nukleáris erők elenyésznének. Ezzel szemben pont a részecskék azonos sebességének köszönhető, hogy az urán hasadási láncreakciója még a robbanás után is folytatódik.

123
57

IV. Dokumentum²⁵ Kurcsatov értékelése

Szigorúan titkos

ÉRTÉKELÉS

a Niels Bohr professzorhoz az atomenergiával kapcsolatos kérdésekre adott válaszai alapján.

A Niels Bohrnak feltett kérdések két csoportra oszthatók:

1. A munka fő irányvonalaira vonatkozóak
2. A konkrét fizikai adatokat és állandókat tartalmazó kérdések

Az első csoporthoz tartozó kérdésekre Bohr konkrét válaszokat adott.

Az Egyesült Államok U-235 kinyerési módszerével kapcsolatos kérdésre Bohr kategorikusan felelt, ami teljesen kielégítette a kérdés megfogalmazóját, a Tudományos Akadémia illetékes munkatársát, Isaak Konsztantinovics Kikoint.

Niels Bohr fontos megjegyzést tett az urán atombombában való felhasználási hatékonyságát illetően. Ezt a megjegyzését elméleti elemzésnek kell alávetni, amelyet Lev Davidovics Landau professzor²⁶, A. B. Migdal²⁷ és Isaak I. Pomerancsuk²⁸ elvtársak fogják elvégezni.

1945. december 15.

/Kurcsatov/ akadémikus

²⁵ A dokumentum forrása megegyezik a II. dokumentum forrásával.

²⁶ Lev Davidovics Landau (1908–1968): szovjet fizikus, 1935-től a Fizikai Problémák Intézetében (FPI) dolgozott, folyékony héliumkísérletekkel foglalkozott. 1962-ben Nobel díjat kapott.

²⁷ Akradij Beinusovics Migdal (1911–1991): szovjet fizikus, a kvantumteória szakértője.

²⁸ Isaak Jakobeovics Pomerancsuk (1913–1966): szovjet fizikus, az Elméleti és Kísérleti Fizikai Intézet kutatója.

Cold War and the Soviet Espionage in 1945

In this short concise study the author examines the incubator phase of the Cold War, the role of the atomic bomb in this historical process, and how Soviet espionage obtained the secret which made the bomb the verging point of the events to be come. To prove the importance of this historical phenomenon, the author will cite several contemporary documents of the Soviet secret service (NKVD) which are translated into Hungarian for the first time.

The research of the atomic bomb started in the early period of the war, but as a strategic arm, the leading powers could only manage to use it after the war. Proper research was undertaken in the Soviet Union, the USA, and in Germany, but with the descent of the Third Reich only the USA and the Soviet Union remained as potential candidates for nurturing the would-be discovery. The Manhattan project proved its inevitable advance in creating the first atomic bomb in the history of humankind. Truman's consecutive decision of its appliance against the Japan Empire was the real turn in the early Cold War, compelling the Soviet Union to enhance its ongoing atomic research and strengthen its secret agencies regarding the atomic secret.

The Soviets really grasped the meaning of the bomb, though Molotov assured its little importance in waging a war, still the Soviet leaders struggled for information proper through numerous ways of espionage. Directed by Lavrenty Beria as NKVD security chief and Igor Kurchatov as scientific referent, a properly planned action in November of 1945 managed to get the missing information in the creation of the bomb through a successful interrogation of the famous physicist, Niels Bohr. The best prove of the success of this action was the short but remarkable evaluation of Kurchatov.

Though this attempt to establish a view of the Soviet espionage pertaining to atomib bomb is of a concise one, the author tries to conceptualize how espionage fits in the correlative system of the atomic question and the Cold War.

Ajánlott irodalom

- Ábel András: *Los Alamostól Nagaszakiig: az atombomba története*. Budapest: Püski, 1995.
- Allen, James S.: *Atomimperializmus*. Budapest: Szikra, 1956.
- Blackett, Patrick Maynard Stuart: *Az atomenergia politikai és katonai következményei*. Budapest: Szikra, 1955.
- Blumberg, Stanley A.: *A Trefort utcától a hidrogénbombáig*. Budapest: Magyar Világ, 1989.
- Braw, Monica: *The atomic bomb suppressed. American censorship in Japan 1945–1949*. Malmö: Liber, 1986.
- Burnham, James: *The struggle for the world*. New York: The John Day Company Inc., 1947.
- Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai /1945–1989/*. Budapest, 1992.
- Gaddis, John Lewis: *Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2001.
- Groves, Leslie R.: *Az atombomba születése: a Manhattan-program története*. Budapest: Kossuth, 1966.
- Holloway, David: *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1954*. New Haven: Yale University Press, 1994.
- Kennedy, Paul: *A nagyhatalmak tüdőklése és bukása*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- Ovcsinnikov, Vsevolod Vlagyimirovics: *Az A-bomba sztorija*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1985.
- Sadoul, Georges: *Az atom titka és hatalma*. Budapest: Szikra, 1949.
- Strathern, Paul: *Oppenheimer & the bomb*. Budapest: Elektra Kiadóház, 2000.
- Sudoplatov, Pavel – Sudoplatov, Anatolij – Schlechter, Jerrold L. – Schlechter, Leona P.: *Special Tasks: The Memoirs of an Unwanted Witness – A Soviet Spymaster*. Boston: Little, Brown, 1994.
- Teller Ede: *A biztonság bizonytalansága. Az atomkor – fél évszázad múltján*. Budapest: Relaxa, 1991.
- Teller Ede: *Huszadik századi utazás tudományban és politikában*. Budapest, XX. Század Intézet, Kairosz, 2002.
- Williams, Robert Chadwell: *Klaus Fuchs: Atom Spy*. Cambridge: Mass., Harvard University Press, 1987.

A tördelést a JATEPRINT,
a Bölcsészettudományi Kar Kiadványszerkesztősége végezte
WordPerfect 8 kiadványszerkesztő programmal.

Kiadja a JATEPress
6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.
<http://www.jate.u-szeged.hu/jatepress/>

Felelős kiadó: Dr. Pándi Lajos egyetemi docens
Felelős vezető: Szőnyi Etelka kiadói főszerkesztő
Méret: A/5, példányszám: 300, munkaszám: 26/2005.

1996

26. A jeruzsálemi Szent János Lovagrend regulája. [Homonnai Sarolta, Hunyadi Zsolt]
27. Az amerikai alkotmányozási vita: a föderalisták írásából (1787–1788). [Berkes Tímea]
28. Források a németek Szovjetunióba történő kitelepítéséről Közép-Kelet-Európából (1945–1953). [Köteles Péter]
29. Turgot: Levelek a toleranciáról. [Balázs Péter]

1997

30. Európai nemzeti kisebbségek kongresszusainak határozatai (1925–1937). [Eiler Ferenc]
31. Vikingek az angolszász krónikában. [Rimaszombati Károly] (*elfogyott*)
32. Gildas: Britannia romlásáról. [Novák Veronika] (*elfogyott*)

1998

33. AZ 1904-es szerb–bolgár szerződés. [Horváth Krisztián]
34. A Bayeux-i faliszőnyeg. [Jójiárt Júlia, Varga Vanda Éva] (a 18. sz. utányomása + színes melléklet) (*elfogyott*)
35. Szultáni fermán a Bolgár exarchátus megalapításáról. (1870. febr. 28.). [Horváth Krisztián]
36. A fiatal Napóleón írásai Korzikáról. [Jókai Rita]
37. Esztergom 1595-ös visszavétele a napi jelentések tükrében. [Bagi Zoltán Péter, Szász Géza]
38. Ausztria határai (Saint-Germain 1919. szept. 10.). [Eveli Péter, Dobos Erzsébet]
39. Tervezet a kereszténység leendő békéjéről (Podjebrád-béketervezet, 1464). [Karát Tamás]
40. Törvény Skócia lefegyverzéséről (1746). [Fejér Ingrid]

1999

41. Az 1902-es orosz–bolgár katonai konvenció. [Horváth Krisztián]
42. Szemelvények Aeneas Sylvius Piccolomini „Európa” c. művéből. [Nótári Tamás]
43. Marcus Tullius Cicero M. Caelius védelmében mondott beszéde. [Nótári Tamás]

2000

44. „A Népszövetség halála”. Dokumentumok az olasz–etióp konfliktus történetéből (1935–1936). [Szélinger Balázs]
45. A szudétánemet kérdés a második világháborúban (Edvard Beneš és Wenzel Jaksch levelezése 1939–1943). [Kasza Péter]
46. Načertanije (A szerb nemzeti és külpolitika titkos dokumentuma, 1844). [Szajcsán Éva]
47. Juan Donoso Cortés: Értekezések. [Bán Mónika]
48. Napóleón trianoni dekrétuma az Illír Tartományok megszervezéséről. (1809. dec. 25.) [Pándi Eszter]
49. Dokumentumok az 1911–1912-es olasz–török háborúból. [Horváth Krisztián]

2001

50. Mary Rowlandson fogságának és szabadulásának elbeszélése. [Zámbó Ildikó]
51. Marcus Tullius Cicero Q. Ligarius érdekében mondott beszéde. [Nótári Tamás]
52. Békeszerződés az Egyesült Államok és Mexikó között (1848). [Kökény Andrea]
53. Navigatio Sancti Brendani Abbatis * Szt. Brendan apát tengeri utazása. [Majorossy Judit]

2002

54. Az 1930-as görög–török barátsági és semlegességi szerződés. [Balogh Ádám]
55. John F. Kennedy és Nyikita Sz. Hruscsov levelezése a kubai rakétaválság alatt. [Simon Ágnes, Simon Eszter]
56. Korzika 1755-ös és 1794-es alkotmánya. [Tandori Mária]
57. Jugoszlávia külpolitikai dilemmája 1940-ben. [Tóth-Szenesi Attila, Szajcsán Éva]
58. Állam – Szent Unió – Skizma. [Kovács Kálmán Árpád]

2003

59. Három középkori germán törvénykönyv. [Huszár Edit]
60. Az első világháború és a spanyol semlegesség. [Pallagi Mária]
61. Edvard Beneš: Az osztrák probléma és a cseh kérdés. [Gulyás László, Halmos Tamás]
62. Johann Martin Honigberger: Napkeleti gyümölcsök. [Buczko Zsuzsanna]

2004

63. Zsebkalauz Németországhoz. [Kovács Melinda, Szilárd Balázs]
64. Sztálin és Tito moszkvai titkos találkozása. 1948. február 10. [Vukman Péter]
65. Olasz–spanyol kapcsolatok a második világháború idején. [Katona Eszter]

2005

66. A konstantinápolyi egyezmény (1800. ápr. 1.) és Ali pasa levélváltása a Jón-szigetek kormányzójával (1807–1808). [Szász Erzsébet]
67. Szemelvények Zsigmond lengyel herceg budai számadásából. [Horogszegi Zoltán, Rábai Krisztina]
68. Hydatius: Chronica (379–469). [Széll Gábor]
69. Magyar források a finn–szovjet téli háborúhoz. 1939. nov. 30.–1940. márc. 12. [Vámos Barbara]
70. A szovjet–jugoszláv konfliktus története a források tükrében (1948 február–1949 november). [Vukman Péter]
71. Az 1945-ös szovjet atomkémkedés dokumentumok tükrében. [Cora Zoltán]